

دموکراسی آموزشی در مدارس و تأثیر آن بر رشد مهارت تفکر انتقادی و اجتماعی

دانش آموزان دوره متوسطه اول

عباس قلتاش¹، عبدالمحمد طاهری²، فاطمه مراحل³

1. استادیار گروه علوم تربیتی واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، 2. استادیار گروه علوم تربیتی واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی،

3. دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت آموزشی واحد شیراز، دانشگاه آزاد اسلامی

(تاریخ وصول: 93/02/19 - تاریخ پذیرش: 93/05/27)

Educational democracy and its effects on students' critical thinking and social skills in middle school

*Abbas Gholtash¹, Abdolmohammad Taheri², Fatemeh Marahel³

1. Assistant Professor in Curriculum Studies, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, 2. Assistant Professor in Curriculum Studies, Shiraz Branch, Islamic Azad University, 3. M.A. student in Education Managment, Shiraz Branch, Islamic Azad University

(Received: May. 09, 2014 - Accepted: Aug. 18, 2014)

Abstract

Introduction: The aim of this research was to study and compare the components of educational democracy in nonprofit and public schools and its relationship with critical thinking and social skills of students in guidance schools of Gachsaran city. **Method:** The research method was descriptive and comparative. The statistical population included all students and teachers of female guidance schools in 2011-12. There were 75 and 160 teachers in non-profit and public schools, respectively. The second population included female students of guidance schools in 2011-12 who were 320 and 820 in non-profit and public schools, respectively. The method of sampling was randomized clustering. From each type of school 2 were selected randomly. An author-made questionnaire for components of educational democracy whose reliability was confirmed by 5 professors was used. The second questionnaire was Critical Thinking Tendency of Rikth whose reliability was obtained as 0.79 using Cronbach's Alpha. The third questionnaire was Social Skills Questionnaire of Inderbitsen whose reliability was obtained as 0.86 using Cronbach's Alpha. The obtained data from questionnaires were analyzed using descriptive statistics (computation of frequency, frequency percentage, cumulative percentage, mean, and standard deviation) and comprehensive statistics (T- test for independent groups). **Results and conclusions:** The obtained results suggested that there is a significant difference between public and non-profit schools for components of educational democracy meaning that non-profit schools have better status. Also, there was a significant difference between critical thinking and social skills of female students of public and non-profit schools. The scores of non-profit students were better in both cases.

Keywords: Educational Democracy, Critical Thinking, Social Skills.

چکیده

مقدمه: بررسی و مقایسه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی در مدارس غیرانتفاعی و دولتی و تأثیر آن بر مهارت تفکر انتقادی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره متوسطه اول بوده است. روش: تحقیق توصیفی از نوع زمینه‌یابی و علی مقایسه‌ای بوده است. جامعه آماری در این تحقیق شامل کلیه معلمان و دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی است که در سال 1391_92 در مدارس دخترانه شهر گچساران مشغول بودند. روش نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای بود که از بین 22 مدرسه دخترانه 2 مدرسه غیرانتفاعی و 2 مدرسه دولتی به تصادف انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفت. ابزار جمع‌آوری اطلاعات پرسشنامه محقق ساخته مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی بود که روایی آن به تأیید 5 نفر از اساتید تعلیم و تربیت رسید و پرسشنامه گرایش به تفکر انتقادی ریکتس بود که پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ 0/79 به دست آمد و پرسشنامه سوم، پرسشنامه مهارت اجتماعی ایندربیتزن و فوستر بود که پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ 0/86 به دست آمد. اطلاعات جمع‌آوری شده از پرسشنامه‌ها با استفاده از آزمون t تست گروه‌های مستقل، تحلیل واریانس و آزمون تعقیبی توکی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. یافته‌ها: نتایج نشان داد که بین مدارس غیرانتفاعی و دولتی دوره راهنمایی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی تفاوت معنادار وجود داشت و مدارس غیرانتفاعی از وضعیت بهتری برخوردار بودند همچنین بین نمره تفکر انتقادی و مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی و دولتی تفاوت معنادار بود. نتیجه‌گیری: در کل در هر دو مورد نمرات دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی بهتر بود.

واژگان کلیدی: دموکراسی آموزشی، تفکر انتقادی، مهارت‌های اجتماعی.

مقدمه

بنابراین تربیت و آموزش شهروندی عبارت از افزایش دانش و آگاهی فراگیران نسبت به حقوق شهروندی و انسان، کسب مهارت‌های لازم و ارزش‌هایی که برای زندگی در یک جامعه تعیین و با اهمیت و ضروری فرض شده است و هم‌چنین درک پیچیدگی‌هایی که در سطوح؛ ملی، محلی، منطقه‌ای و جهانی وجود دارد (سجادی، 1384 و قلتاش، 1391). پتانسیل‌ها و مهارت‌هایی که در سطور فوق مورد اشاره قرار گرفت در ادبیات تربیت دموکراتیک و دموکراسی آموزشی بسیار مورد تأکید می‌باشند.

جان دیویی اندیشه تربیت دموکراتیک را در آموزش و پرورش به کار برد و تأثیر شگرفی بر تحولات آموزش و پرورش در قرن بیستم به جای گذاشت. کامل‌ترین اثر دیویی در آموزش و پرورش کتابی است به نام دموکراسی و آموزش و پرورش که در این کتاب درصدد شناسایی افکار بنیادین جامعه دموکراتیک و به کار بستن آن‌ها در آموزش و پرورش بر می‌آید (پاک‌سرشت، 1388، ص 121).

دیویی برای رهایی از مشکلات تربیتی گذشته که یکی از بارزترین آن‌ها تعارض فرد و اجتماع بود تلاش نمود و سعی کرد که دو مقوله دموکراسی و آموزش و پرورش را با هم تلفیق کند (میرلو، 1388). از دیدگاه دیویی، دموکراسی، آموزش و علم رابطه‌ی متقابل و تقویت‌کننده‌ای نسبت به هم دارند. گسترش دموکراسی، نیازمند آموزش‌های دموکراتیک است. دموکراسی نیز خود زمینه رشد علم و دانش و پیشرفت و ترقی را فراهم می‌آورد. به نظر دیویی برابری اساس دموکراسی است؛ دموکراسی براساس این عقیده استوار است که همه مردم از خرد بهره‌مندند و هیچ فرد یا گروهی نمی‌تواند به ادعای

نهاد آموزش و پرورش یک کشور نقش اساسی در تربیت شهروندان آن جامعه و آموزش و توسعه حقوق انسانی دارد. بخش اعظمی از رشد فردی و اجتماعی افراد توسط نهاد رسمی آموزش و پرورش صورت می‌گیرد. در واقع تعلیم و تربیت از طریق نهادهای رسمی یکی از مهم‌ترین و هدفمندترین بخش تربیت آدمی است که اثرات آن را به گونه‌ای همه‌جانبه می‌توان در زندگی انسان‌ها و در ابعاد مختلف؛ فکری، اجتماعی، مذهبی، هنری و اخلاقی آنان مورد مشاهده، بحث و بررسی قرار داد.

بعد اجتماعی شخصیت انسان یکی از ابعاد مهم وجودی اوست که کاملاً متأثر از نحوه تربیت اجتماعی اوست. تربیت اجتماعی انسان از خانواده شروع و در نظام اجتماعی خانواده و جامعه محلی و مدرسه بروز و نمود می‌یابد و کیفیت تربیت این بعد وجودی گویای میزان موفقیت فرد در تعامل با دیگران چه در نظام‌های خرد اجتماعی و چه در نظام کلان اجتماعی است. این روزها در محافل تربیتی و اجتماعی بحث‌های مربوط به تربیت شهروندان آگاه و پیشرفت‌گرا بسیار مطرح می‌شود آن چه که مهم است در این مباحث تأکید بر بعد شناختی تربیت شهروندی است. در واقع شناخت اجتماعی است که زمینه بروز تمامی پتانسیل‌های رفتاری شهروندی پیشرفت‌گرا را باعث می‌شود.

در واقع پویایی و نشاط یک جامعه به مشارکت فعالانه نسل جوان آن در امور مختلف جامعه منوط است، نسلی که آگاهانه و با شخصیتی توسعه یافته بتواند در جامعه‌اش مشارکت همه‌جانبه داشته و نقش شهروندی خود را به خوبی ایفا نموده و در برخورد با مسائل و مشکلات، منطقی بیندیشد و عاقلانه در جهت حل آن‌ها تصمیم‌گیری نماید،

در جامعه و سپس به مقوله مهارت اجتماعی پرداخته می‌شود.

تفکر انتقادی فرآیندی است که به افراد کمک می‌کند که شیوه بررسی دقیق آنچه را که به آن معتقدند دریابند و با دلایل عقلانی موضوعات مختلف را مورد بررسی انتقادی قرار دهند (قلتاش، 1391). جوامع دموکراتیک به افرادی نیازمند است که صاحب تفکرات منتقدانه باشند، چرا که متفکران منتقد پیشگامان تغییر در جامعه هستند یعنی آن‌ها خود و جامعه‌شان را هیچ وقت تمام‌شده تلقی نمی‌کنند.

از طرف دیگر مهارت اجتماعی مجموعه رفتارهای فراگرفته شده، قابل قبولی است که فرد را قادر می‌سازد با دیگران رابطه مؤثر داشته باشد و از عکس‌العمل‌های نامعقول اجتماعی خودداری کند (گرشام و الیوت¹، 1984). همکاری، مشارکت با دیگران، کمک کردن، آغازگر رابطه بودن، تقاضای کمک کردن، تشکر و قدردانی کردن مثال‌های از این نوع رفتار است. به عقیده کونروایسلی توانایی ایجاد ارتباط با دیگران در زمینه اجتماعی خاص به طریقی که در عرف جامعه قابل قبول و ارزشمند و در عین حال برای شخص سودمند باشد، مهارت‌های اجتماعی خوانده می‌شود (به نقل از مراحل، 1390).

کوتاه سخن آنکه دموکراسی و تربیت همیشه در کنار هم قرار داشته و برای رهانیدن انسان از تنگناها و تحجرات فردی و اجتماعی کوشیده‌اند. هیچ جامعه آزادی بدون وجود اشخاص آزاد وجود ندارد و از طرفی هم هیچ فرد آزادی در خارج از اجتماع و بیرون از یک مجموعه اجتماعی وجود نخواهد داشت. حال با التفات به آنچه گفته شد و با عنایت به این که نیاز امروز جامعه ما حضور انسان‌هایی آگاه،

فضل و برتری عقلی، بر دیگران حکومت کند (بشیریه، 1387، ص 70).

دیوئی برای آموزش دموکراتیک مولفه‌هایی را بر می‌شمرد که به طور خلاصه می‌توان مهم‌ترین مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی را از دیدگاه او به صورت زیر خلاصه نمود:

- احترام به شخصیت شاگردان و مهم تلقی کردن ارزش‌ها و وقار آن‌ها
- ایمان به عقل و خرد شاگردان و صلاحیت ایشان برای بحث و اظهار نظر درباره برنامه تحصیلی، روش‌های تعلیماتی، هدف‌های تربیتی و طرق ارزش سنجی آن‌ها
- بکار بردن روش عقلانی در کلیه شؤون تربیتی
- اتحاد، روش همکاری به منظور اجرای وظایف تربیتی
- حق و مسئولیت شاگردان در اخذ تصمیماتی که مستقیم یا غیرمستقیم در وضع آن‌ها مؤثر است (شریعتمداری، 1384، ص 88-89).

یک فرد برای مشارکت اثر بخش در جامعه نیازمند مهارت‌های است، از مهم‌ترین این مهارت‌ها این است که فرد به بلوغ فکری و عقلی رسیده باشد و دارای فکری نقاد و باز باشد تا بتواند مسائل جامعه را تجزیه و تحلیل کند و همچنین از لحاظ بلوغ اجتماعی به حدی رسیده باشد که فکر و عقیده خود را به دیگران انتقال دهد و حتی فکر خود را به چالش بکشد. بنابراین از فاکتورهای مهم مشارکت فرد در جامعه این است که 1. فرد از مهارت تفکر انتقادی برخوردار باشد، 2. فرد از مهارت اجتماعی برخوردار باشد. در ادامه ابتدا به مهارت تفکر انتقادی و نقش آن

1. Gersham & Eliot

مشارکت جو، حساس به مسائل جامعه، علاقه‌مند به تعامل و گفتگو است که در تمامی زمینه‌های زندگی خود داوطلبانه مشارکت داشته باشند، این پرسش به وجود می‌آید که نظام آموزش و پرورش ما به گونه‌ای است که فرزندانمان را برای جامعه‌ای دموکراتیک آماده کند؟ یا فراتر از این مسأله می‌تواند فرزندانمان را به نحوی تربیت کند که بتوانند به داوری‌های مهم و دقیق دست بزنند، بتوانند راه خویش را در محیط‌های تازه پیدا کنند و روابط جدید را در واقعیتی که به سرعت در حال تغییر است، به چالاکي تشخیص و تمیز دهند؟

پیشینه پژوهش

فتحی و اجارگاہ و همکاران (1385)، در پژوهشی تحت عنوان، شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان نظام آموزشی متوسط از دیدگاه معلمان، تلاش می‌کند تا ضمن شناسایی آسیب‌های برنامه درسی پنهان بر تربیت شهروندی، راهکارهایی را برای بهبود آن‌ها پیشنهاد نمایند. این مطالعه برای جامعه ایران بومی‌سازی شده و سرانجام آسیب‌های خطر آفرین در قلمرو برنامه درسی مدارس برای تربیت شهروندی شناسایی شده که عبارتند از جو اجتماعی، ساختار سازمانی و تعامل میان معلم و دانش‌آموز و در پایان راهکارهایی برای بهبود وضعیت تربیت شهروندی، ارائه گردیده است.

قلتاش، یارمحمدیان، فروغی ابری و جعفری (1389) در پژوهشی تحت عنوان نقد و بررسی رویکرد پیشرفت‌گرای تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران به این نتیجه دست یافتند که عناصر برنامه‌های درسی مورد بررسی با تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا فاصله‌ای آشکار دارند و

بیشتر به گرایش به تربیت شهروند محافظه کار و منفعل دارند.

فیلیپ و همکاران¹ (1997)، تحقیقی با عنوان بررسی ادراک دانش‌آموزان از ویژگی‌های یک شهروند خوب بر روی دانش‌آموزان سنین 11 تا 12 و 15 تا 16 انجام داده‌اند. نتایج پژوهش نشان داد که دانش‌آموزان ویژگی‌هایی مانند احترام به حقوق دیگران، داشتن رفتاری مساوی و خوب صرف‌نظر از نژاد، جنس و سن با دیگران، فهم حقوق شخصی در جامعه، اطاعت از قوانین جامعه، داشتن دانش درباره تاریخ و سرود ملی، شرکت در انتخابات کشور، احترام به حقوق بشر و آرمان‌های دموکراتیک، داشتن تفکر انتقادی نسبت به مسائل و مشکلات را از ویژگی‌های یک شهروند خوب دانسته‌اند.

مگنوسن² و همکاران (2000) اثر روش آموزش مبتنی بر پژوهش را بر روی توانایی تفکر انتقادی بررسی کردند و نشان دادند فراگیرانی که در فرم A تست تفکر انتقادی گلیرز نمرات پایین گرفته بودند پس از آموزش نمرات بالاتری گرفتند.

تورنی پورتا و همکاران³ (2001)، در بررسی دانش، نگرش و درک دانش‌آموزان 14 ساله 28 کشور مختلف جهان در رابطه با مفاهیم دموکراسی، شهروندی، هویت ملی، روابط بین‌المللی، همبستگی اجتماعی و تفاوت‌های قومی، نشان دادند که دانش، نگرش و درک دانش‌آموزان 14 ساله در بیشتر کشورها از مفاهیم ذکر شده، سطحی و کم‌مایه است. محققان اظهار می‌دارند که نظام آموزشی در هر کشوری، بیشترین نقش را در آموزش شهروندی دانش‌آموزان دارد و می‌بایست در جهت اعتلای

1. Philips and et al.
2. Magnosen and et al.
3. Torney-Purta and et al.

دانش‌آموزان گروه اول از نظر تمایل به اطاعت از قانون و مسئولیت‌پذیری در سطح بالاتری نسبت به سایر دانش‌آموزان قرار دارند.

تا آنجایی که محقق جستجو نموده است تحقیقی که به بررسی و مقایسه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی در مدارس مختلف و تأثیر آنها بر تفکر انتقادی و مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان پرداخته باشد یافته نشد، بنابر این محقق در این پژوهش بر آن بوده است که به مقایسه مدارس غیرانتفاعی و دولتی دوره راهنمایی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی که شامل: 1. احترام به شخصیت دانش‌آموزان، 2. مهم بودن ارزش‌ها و وقار هر دانش‌آموز، 3. اعتقاد به عقل و خرد دانش‌آموزان، 4. اعطای مسئولیت به هر دانش‌آموز، 5. طلب همکاری از دانش‌آموزان، 6. تأکید بر تحقیق یا روش تدریس مبتنی بر تحقیق، 7. استفاده از آزمایشگاه برای تدریس، 8. در اولویت قرار دادن بازدیدهای علمی، 9. احترام به خواست دانش‌آموزان، 10. میزان اهمیت شوراهای دانش‌آموزی) است، بپردازد و در ادامه تأثیر این مؤلفه‌ها را بر مهارت تفکر انتقادی و مهارت اجتماعی دانش‌آموزان دختر دوره راهنمایی شهر گچساران مورد بررسی قرار داده است.

سؤالات پژوهش

سؤالات اصلی

1. میزان تفاوت مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی بین مدارس دخترانه دوره متوسطه اول (راهنمایی) غیر انتفاعی و دولتی چقدر است؟
2. چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره متوسطه اول (راهنمایی) غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟

آموزش شهروندی تلاش نماید و به همان اندازه که به آموزش ریاضیات، علوم و سایر دروس اهمیت می‌دهد، به آموزش شهروندی نیز توجه نماید.

پژوهش بانکز¹ (2008) بیانگر این است که استفاده از برنامه‌های آموزش شهروندی به دانش‌آموزان کمک می‌کند تا مهارت‌های لازم در زمینه برابری آموزشی را آموخته و با همکلاسان خود از گروه‌های قومی و نژادی مختلف ارتباطات مناسبی برقرار نمایند و به مهارت‌های مورد نیاز شهروند دموکرات دست یابند.

امو² (2009)، در پژوهشی با عنوان ارزیابی آموزش شهروندی در نیجریه، که با هدف کشف و شناسایی مشکلات برنامه آموزش شهروندی در کشور نیجریه انجام شده است نشان می‌دهد که دانش‌آموزان، معلمان، اعضای جامعه عمومی و اعضای جامعه دانشگاهی از وجود برنامه آموزش شهروندی در برنامه‌های درسی مدرسه بی‌اطلاع بودند ضمن این که دانش‌آموزان با ویژگی‌های شهروند مطلوب آشنایی کافی نداشتند.

تورنی و ویلکن³ (2009) پژوهشی در زمینه تأثیر نحوه آموزش شهروندی بر روی دو گروه از دانش‌آموزان انجام دادند که نتایج حاکی از آن است که در برنامه‌های آموزش شهروندی دانش‌آموزانی که به صورت گروهی و در ارتباط با سایر دانش‌آموزان از این آموزش‌ها برخوردار می‌شوند، نسبت به دانش‌آموزانی که به صورت فردی تحت برنامه‌های آموزش شهروندی قرار می‌گیرند، به مهارت‌ها و قابلیت‌های بالاتری در زمینه شهروندی دست می‌یابند. همچنین نتایج حاکی از آن است که

1. Banks
2. Omo
3. Tournay & Wilkenfeld

جامعه و نمونه آماری: این تحقیق شامل دو

جامعه آماری است. جامعه اول شامل کلیه معلمان که در سال تحصیلی 1391-1392 در مدارس متوسطه اول (راهنمایی) دخترانه شهر گچساران مشغول تدریس بوده‌اند که جمع آن‌ها در مدارس غیرانتفاعی 75 نفر و در مدارس دولتی 160 نفر بوده است. جامعه آماری دوم شامل کلیه دانش‌آموزان دختر متوسطه اول که در همان سال تحصیلی مشغول تحصیل بوده‌اند که جمع آن‌ها در مدارس غیرانتفاعی 320 نفر و در مدارس دولتی 820 نفر بوده است. در این پژوهش با استفاده از نمونه‌گیری تصادفی خوشه‌ای از بین 22 مدرسه دخترانه که 7 مدرسه غیرانتفاعی و 15 مدرسه دولتی می‌باشد، 2 مدرسه غیرانتفاعی و 2 مدرسه دولتی انتخاب و مورد مطالعه قرار گرفت.

ابزار

در این تحقیق از 3 پرسش‌نامه جهت جمع‌آوری داده‌ها استفاده شد، که در ذیل به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود.

پرسشنامه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی: در

این تحقیق برای سنجش مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی در مدارس غیرانتفاعی و دولتی از پرسش‌نامه محقق ساخته استفاده شده است. پرسشنامه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی با استفاده از ویژگی‌های که دیویی برای آموزش و پرورش دموکراتیک نام برده، و نیز مطالعه مبانی نظری تکمیلی و پیشینه پژوهشی تدوین شد و روایی محتوایی آن به تأیید 12 نفر از اساتید تعلیم و تربیت دانشگاه شیراز و دانشگاه آزاد شیراز رسید.

این پرسش‌نامه دارای 10 عبارت چهار گزینه‌ای

است که آزمودنی پاسخ خود را در مورد هر عبارت

3. چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت اجتماعی

دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره متوسطه اول (راهنمایی) غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟

سؤالات فرعی

1. بین پایه‌های مختلف مدارس دخترانه دوره متوسطه اول (راهنمایی) غیر انتفاعی و دولتی از لحاظ نمرات مهارت تفکر انتقادی به چه میزان تفاوت وجود دارد؟

2. بین پایه‌های مختلف مدارس دخترانه دوره متوسطه اول (راهنمایی) غیر انتفاعی و دولتی از لحاظ نمرات مهارت اجتماعی به چه میزان تفاوت وجود دارد؟

روش

این پژوهش از نظر هدف از جمله تحقیقات کاربردی است و روش انجام این تحقیق توصیفی از نوع زمینه‌یابی و علی - مقایسه‌ای است، زمینه‌یابی به این دلیل که ویژگی‌های دو موقعیت مدارس دولتی و غیرانتفاعی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

پژوهش زمینه‌یابی از پژوهش‌هایی است که در

تعلیم و تربیت بیشترین کاربرد را دارد. توسعه این روش پژوهشی مدیون جامعه‌شناسی است. از این روش می‌توان برای اندازه‌گیری نگرش‌ها، عقاید یا متغیرهای دیگر در موقعیت‌های طبیعی استفاده کرد (خوی‌نژاد، 1380، ص 207). از طرفی این تحقیق علی مقایسه‌ای نیز می‌باشد، در واقع علی مقایسه‌ای به این دلیل است که چگونگی تأثیر مؤلفه‌های دموکراسی بر مهارت‌های زندگی و تفکر انتقادی سنجیده و در مدارس دولتی و غیر انتفاعی مقایسه می‌شود.

آزمودنی پاسخ خود را در مورد هر عبارت در دامنه‌ای از گزینه‌های اصلاً صدق نمی‌کند تا همیشه صدق می‌کند ابراز می‌نماید. نسخه اصلی این سیاهه دارای 40 عبارت است که یک عبارت به دلیل عدم انطباق با فرهنگ ایران حذف شد (عبارت شماره 22). عبارات این پرسش‌نامه در دو زمینه رفتارهای مثبت و منفی هستند. هر عبارت دارای شش گزینه است. در گزینه‌های مثبت، نمره مربوط به گزینه اصلاً درست نیست (صفر)، خیلی کم درست است (یک)، کمی درست است (دو)، تا حدی درست است (سه)، بیشتر اوقات درست است (چهار) و همیشه درست است (پنج) است. در گزینه‌های منفی روش نمره‌گذاری معکوس است.

بخش رفتارهای مثبت شامل عبارات شماره 3، 6، 7، 9، 11، 15، 17، 18، 24، 25، 26، 28، 29، 30، 33، 34، 35، 38، 39 و بخش رفتارهای منفی شامل عبارات شماره 1، 2، 5، 8، 10، 12، 13، 14، 19، 20، 21، 23، 27، 31، 36 است.

نحوه ارزیابی مهارت‌های اجتماعی هر فرد توسط این پرسش‌نامه بدین صورت است که اگر فردی نمره‌اش بالاتر از میانگین باشد، دارای مهارت‌های اجتماعی بالا است و اگر پایین‌تر از میانگین باشد، مهارت‌های اجتماعی پایین دارد. لازم به ذکر است که نمره 98 براساس استاندارد تست به عنوان میانگین در نظر گرفته شده است.

پایایی ابزار: به منظور بررسی پایایی پرسشنامه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی، پرسش‌نامه در اختیار 30 نفر از نمونه‌های (معلمان) تحقیق قرار داده شد، پرسش‌نامه تکمیل شده به وسیله آزمودنی‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ مورد تحلیل قرار گرفت. ضریب آلفای کرونباخ برای پرسش‌نامه مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی برابر 0/76 به دست آمد.

در دامنه‌ای از گزینه‌های خیلی زیاد تا خیلی کم ابراز می‌نماید.

پرسش‌نامه تفکر انتقادی: در این تحقیق برای

سنجش میزان گرایش به تفکر انتقادی از پرسش‌نامه ریکتس 2003 استفاده شده است.

این پرسش‌نامه دارای 33 عبارت پنج گزینه‌ای است که آزمودنی پاسخ خود را در مورد هر عبارت در دامنه‌ای از گزینه‌های اصلاً صدق نمی‌کند تا همیشه صدق می‌کند، ابراز می‌نماید.

شیوه نمره‌گذاری پرسش‌نامه گرایش به تفکر انتقادی: شیوه نمره‌گذاری به این صورت است که آزمودنی باید در یک مقیاس 5 درجه‌ای از شدیداً مخالف (نمره 1) تا کاملاً موافق (نمره 5) میزان مخالفت یا موافقت خود را با هر یک از عبارات مشخص کند.

عبارات 2، 12، 15، 19، 23، 30، 32 و 33

نمره‌گذاری به صورت معکوس انجام می‌شود، یعنی به این صورت: شدیداً مخالف (نمره 5) مخالفم (نمره 4) نمی‌دانم (نمره 3) موافقم (نمره 2) کاملاً موافقم (نمره 1). برای به دست آوردن نمره هر زیر مقیاس باید نمره عبارات مربوط به زیر مقیاس مورد نظر را با هم جمع و بر تعداد عبارات آن تقسیم شود.

- زیر مقیاس خلاقیت: 17، 24، 25، 26، 28، 29

1، 5، 7، 11، 14

- زیر مقیاس بالندگی (کمال): 30، 31، 32، 33

2، 12، 15، 19، 23

- زیر مقیاس تعهد: 8، 9، 10، 13، 16، 18، 21

3، 4، 6، 22، 23

پرسشنامه مهارت اجتماعی: در این تحقیق برای

سنجش میزان مهارت‌های اجتماعی از پرسش‌نامه ایندربیتزن و فوستر (1992) استفاده شده است. این پرسش‌نامه دارای 39 عبارت پنج گزینه‌ای است که

آلفای کرونباخ برای پرسش‌نامه مهارت اجتماعی برابر 0/86 به دست آمد که نشان داد پرسش‌نامه از پایایی خوبی برخوردار است. روش تحلیل داده‌ها: در این پژوهش برای تحلیل داده‌ها از شاخص‌های آمار توصیفی نظیر میانگین و انحراف معیار و نیز آزمون‌های استنباطی نظیر آزمون تی گروه‌های مستقل و تحلیل واریانس و آزمون تعقیبی توکی استفاده گردید.

یافته‌ها

1. میزان تفاوت مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی بین مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیرانتفاعی و دولتی چقدر است؟

برای بررسی پایایی پرسش‌نامه تفکر انتقادی ریکتس 2003، پرسش‌نامه در اختیار 30 نفر از نمونه‌های تحقیق (دانش‌آموزان) قرار گرفت، پرسش‌نامه تکمیل شده به وسیله آزمودنی‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای پرسش‌نامه گرایش به تفکر انتقادی برابر 0/79 به دست آمد که نشان داد پرسش‌نامه از پایایی برخوردار است.

برای بررسی پایایی پرسش‌نامه مهارت‌های اجتماعی ایندر بیتزن و فوستر (1992) پرسش‌نامه در اختیار 30 نفر از نمونه‌های (دانش‌آموزان) تحقیق قرار گرفت، پرسش‌نامه تکمیل شده به وسیله آزمودنی‌ها با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ سنجیده شد. ضریب

جدول 1. آزمون مقایسه میانگین بین مدارس غیرانتفاعی و دولتی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی.

نوع مدرسه	فراوانی	میانگین	انحراف استاندارد	درجه آزادی	مقدار t	سطح معناداری
معلمان مدارس غیرانتفاعی	20	33/40	1/95	38	6/68	0/000
معلمان مدارس دولتی	20	29/00	2/20			

همان‌گونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود مقدار t برابر با 6/68 شده است که با درجه آزادی 38 در سطح کمتر از 0/0001 معنادار شده است، یعنی این که فرضیه صفر رد می‌شود و فرضیه تحقیق تأیید می‌شود، پس نتیجه گرفته می‌شود که بین مدارس غیرانتفاعی و دولتی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی تفاوت معنادار وجود دارد و با توجه به میانگین نمره مدارس غیرانتفاعی بالاتر از مدارس دولتی در متغیر مورد مطالعه می‌باشد. 2. چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟

همان‌گونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود مقدار t برابر با 6/68 شده است که با درجه آزادی 38 در سطح کمتر از 0/0001 معنادار شده است، یعنی این که فرضیه صفر رد می‌شود و فرضیه تحقیق تأیید می‌شود، پس نتیجه گرفته می‌شود که بین مدارس غیرانتفاعی و دولتی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی تفاوت معنادار وجود دارد و با توجه به میانگین نمره مدارس غیرانتفاعی بالاتر از مدارس دولتی در متغیر مورد مطالعه می‌باشد.

جدول 2. آزمون مقایسه میانگین بین نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی و دولتی.

نوع مدرسه	فراوانی	میانگین	انحراف استاندارد	درجه آزادی	مقدار t	سطح معناداری
دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی	40	123/65	8/11	78	3/54	0/001
دانش‌آموزان مدارس دولتی	40	114/17	14/81			

غیرانتفاعی دوره راهنمایی تفاوت معنادار وجود دارد و با توجه به میانگین نمره مدارس غیرانتفاعی بالاتر از مدارس دولتی در متغیر مورد مطالعه می‌باشد.
3. چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟

همان‌گونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود مقدار t برابر با $3/54$ شده است که با درجه آزادی 78 در سطح کمتر از 0/001 معنادار شده است یعنی این که فرضیه صفر رد می‌شود و فرضیه تحقیق تأیید می‌شود، پس نتیجه گرفته می‌شود که بین نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس دولتی و

جدول 3. آزمون مقایسه میانگین بین نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی و دولتی.

نوع مدرسه	فراوان	میانگین	انحراف استاندارد	درجه آزادی	مقدار t	سطح معناداری
دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی	40	127/37	8/61	78	5/78	.000
دانش‌آموزان مدارس دولتی	40	112/55	13/72			

دوره راهنمایی تفاوت معنادار وجود دارد و با توجه به میانگین نمره مدارس غیرانتفاعی بالاتر از مدارس دولتی در متغیر مورد مطالعه می‌باشد.
4. بین پایه‌های مختلف مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی از لحاظ نمرات مهارت تفکر انتقادی به چه میزان تفاوت وجود دارد؟

همان‌گونه که در جدول فوق مشاهده می‌شود مقدار t برابر با $5/78$ شده است که با درجه آزادی 78 در سطح کمتر از 0/0001 معنادار شده است یعنی این که فرضیه صفر رد می‌شود و فرضیه تحقیق تأیید می‌شود، پس نتیجه گرفته می‌شود که بین نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس دولتی و غیرانتفاعی

جدول 4. مقایسه میانگین نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان دختر پایه‌های مختلف.

منبع تغییرات	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره f	سطح معناداری
منبع تغییرات بین گروه	6430/68	5	1286/13	14/647	0/000
منبع تغییرات درون گروه	6497/70	74	87/80		
کل	12928/38	79			

مختلف با هم متفاوت است. برای بررسی چگونگی تفاوت از آزمون تعاقبی توکی استفاده می‌شود که نتیجه در جدول زیر آمده است:

با توجه به جدول بالا و سطح معناداری کمتر از یک هزارم که عددی کوچکتر از 0/05 می‌باشد، در نتیجه فرض صفر رد شده و فرض تحقیق تأیید می‌گردد، یعنی مهارت‌های تفکر انتقادی پایه‌های

جدول 5. آزمون توکی مهارت تفکر انتقادی پایه‌های مختلف.

پایه‌ها	امتیاز مهارت تفکر انتقادی
دولتی پایه اول	126/80
غیرانتفاعی پایه دوم	126/46
غیرانتفاعی پایه اول	125/30
غیرانتفاعی پایه سوم	119/73
دولتی پایه دوم	118/40
دولتی پایه سوم	101/53

5. با توجه به این آزمون مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان به ترتیب دولتی پایه اول، غیرانتفاعی پایه دوم، غیرانتفاعی پایه اول، غیرانتفاعی پایه سوم، دولتی پایه دوم، دولتی پایه سوم بهتر است. بین پایه‌های مختلف مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی از لحاظ نمرات مهارت اجتماعی به چه میزان تفاوت وجود دارد؟

جدول 6. مقایسه میانگین نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان دختر پایه‌های مختلف.

سطح معناداری	مجموع مربعات	درجه آزادی	میانگین مربعات	آماره f	سطح معناداری
منبع تغییرات بین گروه	10441/18	5	2088/23	36/795	0/0000
منبع تغییرات درون گروه	4199/70	74	56/75		
کل	14640/88	79			

با توجه به جدول بالا و سطح معناداری 0/000 که عددی کوچکتر از 0/05 می‌باشد، در نتیجه فرض صفر رد شده و فرض تحقیق تأیید می‌گردد، یعنی مهارت‌های اجتماعی پایه‌های مختلف با هم متفاوت است. برای بررسی چگونگی تفاوت از آزمون تعاقبی توکی استفاده شده است که نتیجه در جدول زیر آمده است:

جدول 7. آزمون توکی مهارت اجتماعی پایه‌های مختلف.

پایه‌ها	امتیاز مهارت اجتماعی
غیرانتفاعی پایه اول	133/70
غیرانتفاعی پایه دوم	131/20
دولتی پایه اول	123/00
غیرانتفاعی پایه سوم	119/33
دولتی پایه دوم	119/06
دولتی پایه سوم	99/06

با توجه به این آزمون مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان به ترتیب غیرانتفاعی پایه اول، غیرانتفاعی پایه دوم، دولتی پایه اول، غیرانتفاعی پایه سوم، دولتی پایه دوم، دولتی پایه سوم بهتر است.

نتیجه‌گیری و بحث

میزان تفاوت مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی بین مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی چقدر است؟

به منظور بررسی این سؤال از آزمون مقایسه میانگین دو جامعه استفاده شده و سطح معناداری آزمون 0/05 در نظر گرفته شده است. نتایج به دست آمده از جدول 1 نشان‌دهنده این است که بین مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی از لحاظ برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی تفاوت معنادار وجود دارد و این میانگین در مدارس غیر انتفاعی بهتر است.

این یافته بدین معنا است که به‌رغم این‌که تربیت شهروندی در نظام‌های آموزشی پیشرفته یکی از ابعاد و حوزه‌های مهم تعلیم و تربیت می‌باشد و کشورهای توسعه یافته نیز ارقامی را جهت دستیابی هر چه بهتر به این اهداف هزینه می‌کنند، اما همچنان تربیت شهروندی در مدارس دولتی کشورمان با چالش روبه‌روست و این‌که در این پژوهش مدارس غیرانتفاعی از لحاظ میزان برخورداری از مؤلفه‌های دموکراسی متفاوت هستند و وضعیت مدارس غیرانتفاعی بهتر است ناشی از عواملی است که می‌توان به طور خلاصه این‌گونه ذکر نمود: مدیریت این نوع مدارس به صورت خصوصی است و از آنجایی که از جنبه مالی از حمایت مستقیم خانواده‌های عموماً از قشر متوسط به بالا برخوردارند از تسهیلات و امکانات بیشتری برخوردار می‌باشند و معمولاً معلمان با سابقه بیشتر در این نوع مدارس مشغول تدریس می‌باشند که همین امر سبب بالا رفتن کیفیت تدریس می‌شود از طرفی والدین نظارت بیشتری بر عملکرد این نوع مدارس دارند. همین عوامل تا حدی نشان و نمادی از مشارکت بیشتر در

امر آموزش و تعامل و همکاری بیشتر بین والدین دانش‌آموزان با اولیای تربیت در مدرسه می‌باشد که خود مؤلفه‌ای از دموکراسی آموزشی است. متأسفانه در مدارس دولتی سطح مشارکت والدین در مدارس در سطح قابل قبولی نیست و یا به عبارتی در سطح مدارس غیر انتفاعی نیست. در تحقیق یزداندوست (1388) نشان داده شده است که در برنامه‌های درسی مدارس دوره راهنمایی به مؤلفه‌های همکاری و مشارکت، روش علمی مواجهه با پدیده‌ها، تفکر انتقادی، مسئولیت‌پذیری دانش‌آموزان و ... به صورت مطلوب توجه نشده است و حتی در تحقیق قلتاش (1388) نیز نتیجه گرفته شده است که در برنامه‌های درسی مدارس به مؤلفه‌های شهروندی پیشرفت‌گرا (که مواردی از آنها مصادیق شهروندی دموکراتیک است) از جمله تأکید بر مشارکت و همکاری، تأکید بر مسئولیت‌پذیری و ... می‌باشد، توجه مطلوب نشده است. همچنین در این تحقیق روش‌های تدریس مطلوب تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا نیز مورد بررسی قرار گرفته است که در تحلیل برنامه‌ها مشخص گردیده است که به مصادیق و مؤلفه‌های تدریس برای تربیت شهروندی پیشرفت‌گرا توجه کافی نمی‌شود. نتیجه این تحقیق و نتایج تحقیق یزداندوست (1388)، قلتاش (1388) بیان‌گر آن است که مدارس دولتی هم در برنامه‌های درسی و هم در سایر عناصر آموزش و تربیت توجه شایانی به مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی نمی‌نمایند که جا دارد مسؤولان و سیاست‌گذاران آموزش و پرورش به این حوزه مغفول تربیت و برنامه‌های درسی توجه ویژه‌ای داشته باشند.

سؤال دوم پژوهشی این بود که چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس

وضعیت بهتری برخوردار بودند که از دلایل آن می‌توان به دارا بودن معلمان بهتر به نسبت مدارس دولتی، روش تدریس مبتنی بر تحقیق و پژوهش، استفاده از آزمایشگاه و بازدیدهای علمی اشاره کرد.

سؤال سوم این پژوهش آن بود که چه تفاوتی بین میزان نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟ نتایج به دست آمده از جدول 3 نشان‌دهنده این است که بین میزان نمره مهارت اجتماعی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی تفاوت معنادار وجود دارد و این میانگین در مدارس غیر انتفاعی بهتر است. یافته‌های این تحقیق با نتایج تحقیق محمدجانی (1389) همخوانی دارد. در تحقیق محمدجانی مشخص شده است که دانش‌آموزان دوره متوسطه مدارس دولتی شیراز از سطح مهارت‌های شهروندی قابل قبول برخوردار نمی‌باشند. در این تحقیق همچنین محتوای کتب درسی تعلیمات اجتماعی این دوره نیز از منظر توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی تحلیل شده است که نتایج این تحلیل نیز نشان از عدم توجه شایسته به مهارت‌های شهروندی در کتب درسی بوده است. این نکته نیز قابل ذکر است که چندین مؤلفه مطرح شده در تحقیق محمدجانی را می‌توان از مصادیق مهارت‌های اجتماعی نیز تلقی نمود چون اساساً تربیت شهروندی نگاه و جهت‌گیری اجتماعی و سیاسی دارد. نتایج این تحقیق نیز نشان از این است که در برنامه‌های درسی مدارس متوسطه دولتی توجه شایسته به مهارت‌های اجتماعی نمی‌شود چرا که نمره نمونه‌های تحقیق از نمره نمونه‌های مشابه انتخابی از مدارس غیر انتفاعی کمتر است.

در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که فراگیران در مدارس دولتی که دارای جو دموکراتیک هستند نه تنها

دخترانه دوره راهنمایی غیرانتفاعی و دولتی وجود دارد؟

نتایج به دست آمده از جدول 2 نشان‌دهنده این است که بین میزان نمره مهارت تفکر انتقادی دانش‌آموزان مدارس دخترانه دوره راهنمایی غیر انتفاعی و دولتی تفاوت معنادار وجود دارد و این میانگین در مدارس غیر انتفاعی بهتر است. این یافته بدین معنا است که دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی از لحاظ رشد مهارت تفکر انتقادی نسبت به مدارس دولتی وضعیت بهتری دارند. یافته‌های این بررسی با تحقیقات خواجه‌زاده (1389) و پیروی (1392) همخوانی دارد. در این دو تحقیق نیز نتیجه گرفته شده است که در برنامه‌های درسی رسمی مدارس دولتی توجه مطلوبی به مؤلفه‌های تفکر انتقادی صورت نمی‌گیرد. آرمان یک جامعه دموکراتیک این است که نظام‌های جامعه را چنان بسازد که اساساً بر توافق آزادانه بدست آمده بین اعضایش متکی باشد. چنین هدفی مستلزم نهادینه کردن شیوه‌های عقلانی برای بررسی نقادانه و همگانی در سیاست‌گذاری است. بنابراین یکی از رموز موفقیت نظام آموزشی نیز در این است که این نظام ماهیتاً ارزیاب، نقاد و گزینش‌گر باشد. در واقع در یک جامعه دموکراتیک وظیفه آموزش و پرورش عبارت است از آزاد کردن ذهن، تقویت قوای انتقادی آن، آشنا ساختن ذهن با دانش و توانایی تحقیق مستقل و برانگیختن همدردی بشری در آن. محققان بر این باورند که اگر قرار است دانش‌آموزان آگاهی خود را افزایش دهند و به یادگیری عمیق برسند، معلمین باید با تشویق دانش‌آموزان برای بررسی پاسخ‌های ارائه شده در یک کلاس آزاد به پرورش و ترویج تفکر انتقادی بپردازند. در این پژوهش دانش‌آموزان مدارس غیرانتفاعی از لحاظ رشد مهارت تفکر انتقادی از

منابع

- پیشرفت تحصیلی بیشتری دارند، بلکه از نظر سلامت عاطفی- اجتماعی نیز در سطح بالاتری هستند؛ زیرا عزت نفس و خود پنداره آن‌ها در این محیط‌ها بیشتر از دانش‌آموزانی که در مدارس غیردموکراتیک تحصیل می‌کنند می‌شود. از دانش‌آموزانی که در مدارس غیر دموکراتیک تحصیل می‌نمایند نمی‌توان انتظار داشت که شهروندان فعال و مؤثری برای اجتماع خود باشند، چرا که این مدارس فاقد نگرش‌ها و فرصت‌ها و تمرین‌هایی است که بر پایه مهارت‌های اجتماعی یا به صورت کامل‌تر مهارت‌های شهروندی تنظیم شده باشد. نتیجه دیگر این تحقیق نشان‌دهنده این است که نمره مهارت تفکر انتقادی و نمره مهارت‌های اجتماعی دانش‌آموزان پایه‌های مختلف با هم متفاوت بوده است نکته قابل تامل در مقایسه نمره این دو متغیر در دانش‌آموزان پایه‌های مختلف این است که هرچه دانش‌آموزان به پایه‌های بالاتر رفته‌اند متأسفانه نمره تفکر انتقادی و مهارت‌های اجتماعی آن‌ها افت پیدا کرده است و این نشانه خوبی نیست هرچند با نگاه اولیه به نظر می‌رسد که غیر منطقی و ناشی از خطاهای احتمالی و ضعف روش شناختی است؛ اما وقتی نگاهی به نتیجه آزمون‌های بین‌المللی تیمز (در فاصله سال‌های 1996 تا 2006) که سواد و توان دانش‌آموزان در دروسی چون ریاضیات و علوم را برآورد می‌نماید انداخته شود. متأسفانه در برخی از موارد مشاهده شده است که دانش‌آموزان وقتی به پایه‌های بالاتر می‌روند توان و سواد آن‌ها کمتر می‌شود به عبارتی با بالا رفتن پایه‌ها دانش‌آموزان احمق‌تر می‌شوند. البته محققان حاضر از پژوهشگران دعوت می‌نمایند که این یافته تحقیق را به عنوان بایی برای پژوهش‌های تکمیلی‌تر در نظر بگیرند.
- بشیریه، ح. (1387). درس‌های دموکراسی برای همه. تهران: نگاه معاصر.
- پیروی، ف. (1392). بررسی میزان توجه به تفکر انتقادی در برنامه درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- خواجه‌زاده، ر. (1389). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های تفکر انتقادی در برنامه درسی تاریخ معاصر ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.
- خوی نژاد، غ.ر. (1380). روش‌های پژوهش در علوم تربیتی. تهران: سمت.
- سجادی، س.م. (1384). چالش‌های تربیت مدنی در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه فردوسی، سال ششم، شماره 2، 143-160.
- شریعتمداری، ع. (1384). جامعه و تعلیم و تربیت. تهران: امیر کبیر.
- قلتاش، ع. (1388) نقد و بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران واریه طرح برنامه درسی تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران به منظور ارایه طرح پیشنهادی برنامه درسی تربیت شهروندی. پایان‌نامه دکترای تخصصی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان اصفهان.
- قلتاش، ع.؛ یارمحمدیان، م.ح.؛ فروغی ابری، ا.ع. و میرشاه جعفری، س.ا. (1389). نقد و بررسی رویکرد

تحصیلی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

- Banks, J. (2008). Diversity, (group identity, and citizenship education in a global age). *Educational Research*, 37(3), 129-139.

- Gresham, F.M. & Elliott, S.N. (1984). Assessment and classification of children's social: A Review of methods and issues. *School Psychology Review*.13, PP. 292-301.

- Magnussen, L.; Inshida, D. & Itono, J. (2000). The use of inquiry based learning. *J.of Nursing Education*, 39,8, PP. 360-364.

- Omo, M. & Ojugo, O. (2009). (An assessment of citizenship education in Nigeria). *Journal of Social Studies*, 3(1).

- Phillips, H. & Moroz, W. (1997). (Research finding on students perception of political awareness and The Characteristics of a "Good Citizen"). *Youth Studies Australia*, 1(15), 13-19.

- Torney-Purta J. & Wilkenfeld, B. (2009). *Paths to 21st Century Competencies through Civic Education Classrooms*. Department of Human Development University of Maryland.

- Torney-Purta, J. (2001). *Civic Education*. M Alkinleds Encyclopedia of Educational Research, New York Macmillan.

- Torney-Purta, J. (1991). (Civic Education, In: Approach to Values education for Human Development: A UNESCOAPNIEVE Sourcebook No. 2 for Teachers). *International Encyclopedia of Curriculum*. Pergamum press.

پیشرفت‌گرایی تربیت شهروندی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. *مجله علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز، دوره ششم، شماره 2، 37-62*.

- قلتاش، ع. (1391). *تربیت شهروندی (رویکردها و دیدگاه‌ها و برنامه درسی)*. تهران: یادواره کتاب.

- گوته، ج. (1388). *مکاتب فلسفی و آرای تربیتی (ترجمه محمد جعفر پاک سرشت)*. تهران: انتشارات سمت

- مراحل، ف. (1391). *بررسی مقایسه‌ای مؤلفه‌های دموکراسی آموزشی در مدارس غیرانتفاعی و دولتی و تأثیر آن بر رشد مهارت تفکر انتقادی و اجتماعی دانش‌آموزان دوره راهنمایی شهر گچساران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شیراز.

- محمدجانی، ص. (1389). *بررسی میزان برخورداری کتب درسی دوره متوسطه و دانش‌آموزان پایه سوم متوسطه شهر شیراز از مهارت‌های شهروندی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مرودشت.

- میرلو، م.م. (1387). *پیوند دموکراسی و تعلیم و تربیت*. www.Jame Jam online.ir {تاریخ دسترسی 6 مهر 1391}.

- یزدان‌دوست، آ. (1388). *بررسی رویکردهای تربیت شهروندی در کتب درسی علوم انسانی دوره راهنمایی*